

מבוא

שולה קשת (קשי) ובת-שחר גורמזאנו גורפינקל

מדרשה - נשים, דת, יהדות ומזרחיות בראי האמנות החזותית בישראל מתמקד בהצטלבות של נשים, דת, יהדות ומזרחיות באמצעות האמנות החזותית בישראל. הקטלוג מכיל רפרודוקציות של יצירות אמנות של אמניות מזרחיות, לצד שלושה מאמרים פרי עטן של ציפי מזרחי - מייסדת "סטודיו משלך", דפנה חורב - מקימת בתי המדרש "חל"ק - חברות לומדות בקהילת קטמונים" ויפה בניה וזהורית אסולין ממקימות בית מדרש "עֲרְבוֹת".

יצירות האמנות, השירה והמאמרים מבקשים להאיר את הדרכים בהן הצטלבויות אלו של נשים, דת, יהדות ומזרחיות מוסיפות נדבך חשוב לשיח המורכב בחברה העכשווית בישראל. השירה מביאה את קולה החשוף, הכואב, הזועק, המתריס והמתקומם לצד המאמרים בהם מפעלי החיים והעשייה של הנשים בשטח צומחים ומשגשגים, ומייצרים מרחב וחזון מגדרי-תרבותי אלטרנטיבי.

היוצרות, הפועלות במרחבים אמנותיים מגוונים, ביניהם, תנועת "אחותי", "סטודיו משלך" ו"קואליציית לבי במזרח" מבטאות קשת רחבה של עמדות כלפי דת ודתיות עם זיקה לתרבות/מנהגי המזרח, כשחלק מהאמניות הן נשים מאמינות ואדוקות בעלות תפיסה מסורתית; אחרות אוחזות ברמות משתנות של מסורתיות ומבטאות זיקה לדת או לפרקטיקות דתיות. מגוון הקולות מרכיב תמונה רב רובדית כשהיצירות מבטאות אירועים וחוויות, עמדות ותגובות סביב סוגיות של דת, יהדות, מזרחיות, מגדר וחברה בישראל.

יצירתה של **אניעם לאה דרעי**, "הראשון לציון" היא רישום קיר מבוסס על רקמות הפרחים והצמחים המעטרים את הגלימה המסורתית שלובש הרב הראשי הספרדי של ישראל, הוא "הראשון לציון". את הגלימה מכינים באופן ייחודי עבור כל רב. ברישום הקיר משולבים עיטורים של מספר רבנים ביניהם הרב עובדיה יוסף זצ"ל, הרב עמר, הרב יצחק יוסף. על הרצפה מונחת שמלת חינה מסורתית ומעליה שלוש קשתות, המאזכרות את הקשתות דרכן עוברת הכלה בעת יציאתה מחדר הייחוד, המורמות על ידי חברותיה.

ביצירתה "עומדות בציפיות", מתוך המיצב "המתן לי אהובי עודני מתלבשת", מוצגים פסלים מחפצי רדי מייד שעברו פירוק והרכבה מחדש. שם המיצב לקוח משורה בשיר חתונה שתורגם מחכיתיה, הספרדית היהודית בפי יהודי מרוקו.

עבודתה של אסתר כהן נוצרה בהשראת הרבנית אסנת ברזאני, הידועה בכינויה "התנאית", אשר חיה במאות ה-16-17 והייתה פוסקת הלכה, פייטנית ומקובלת, שעמדה בראש ישיבה בכורדיסטן. היא נולדה למשפחת רבנים מקובלים ידועה בצפון כורדיסטן - סבה, הרב נתנאל הלוי, עמד בראש קהילת יהודי מוצול. אביה העניק לה חינוך תורני יסודי ומעמיק. כשנישאה לבן דודה, הרב יעקב מזרחי, שהיה התלמיד המצטיין בישיבה והחביב על אביה, אביה התנה את הנישואין בכך שתמשיך בלימוד התורה ולא תאלץ לעזוב את בית המדרש לטובת הטיפול בבית ובילדים. לאחר מותו של בעלה, היא ירשה את מקומו וניהלה את הישיבה עד סוף ימיה. מתוך כתביה של אסנת השתמרו, באופן חלקי, שתי אגרות המיועדות לנדבנים שתרמו לישיבה. האגרות שחיברה, שימשו כקמעות שהונחו לראשי חולים כדי לרפאם. הציור מציג את הקמעות האופייניים לעדה הכורדית (מוצאו של אביה של אסתר כהן, יליד עיראק), שתפקידן להגן על האדם מבחינה פיזית וגם מתייחס לסיפור אתרוגים, אותם הרבנית אסנת הזמינה מארץ הקודש, שלא הגיעו אליה לבסוף, כי נשדדו בדרך. הציטוט שמופיע ביצירה הוא משיר שכתבה: "שמעו חכמים מילי / ונבונים האזינו אליי [...] / נתכסה ניצוץ מאיר / תוך ענן מעון מקהלי [...] / נסגרו שערי הבינה / לא נודעו ארחי ושבילי [...]".

דנה ביטאו יוסף מתעדת ביצירתה את אותם מנהיגים/אישים בולטים מתוך ההיסטוריה של יהדות אתיופיה. בספר מוצגים שני מנהיגים מתוך סדרה של עשרות דמויות של המנהיגות האתיופית מקהילת ביתא ישראל, שנאבקה ופעלה להעלאת יהודים ארצה עוד מלפני 100 שנה. אלמלא תרומתם הכבירה של מנהיגים ומנהיגות אתיופיים, עלייתה של יהדות אתיופיה הייתה נמנעת. ועדיין עלייתם של יהודים רבים מתעכבת.

כמו ביצירותיה הרבות, דפנה שלום משתמשת בכתב ברייל כמטאפורה לאחרות, פגיעות והתמצאות. בסדרה "מיובשים (ספר שמות)", צמחי תבלין, האופייניים לארץ מוצאה של אמה, מונחים על דפי ברייל כמו סוד אינטימי, כמו זיכרון משפחתי מודחק. ספר שמות מהווה, עבור היוצרת, זיכרון של תפילת שירת הים הקשורה במעבר, חצייה, חירות ושינוי. כמי שמצהירה על המרד שלה בחיים המסורתיים, דפנה אינה רואה עצמה חילונית - "הדת בגופי והיא ההקשר הראשוני שלי לכל חוויה רוחנית ותרבותית".

עבודת הווידיאו, "המבדיל" היא ביטוי לאותו דחף רגשי החושק בנשגב ובחוויה הקהילתית ובו זמנית מעלה את שאלת הבידול והיררכיות האתניות והמגדריות. קולן של הזמרות (ויקטוריה חנה, סמדר לוי, דיקלה דורי), הנשמע בעברית ובערבית, מערער על הסדר החברתי כשהן שרות את התפילות המוכרות שלרוב מושרות על ידי מקהלות הגברים. הקול הנשי המתריס והאוניברסאלי שואל על השבר בין המסורתי למודרני.

חגית מולגן עוסקת ביצירתה בשאלות אודות הדרך בה חוקים, חפצים, טקסטים והנחות חברתיות מעצבות וממשטרות את חוויותיה כאישה. החומרים המוצאים מהקשרם

הטבעי מרחיבים את מטען המשמעויות הנוגעות להם ומאפשרים לצופה להטיל ספק במובן מאליו. ביצירה "נבאט" מולגן מציגה את טקס שתיית התה עם אותו סוכר פרסי, הנבאט, השקוף והידוע בסגולותיו הרפואיות. ברקע נשמע דקלום טקסט מתוך הספר "קאנון אל-נסא" (חוקי הנשים), בו מדריך הבן איש חי (הרב יוסף חיים), במאה ה-19, נשים להיות "רעיות". היא מנסת לעצמה את יצירת המעגל (חוני המעגל) - האישה כמי שיוצרת את העיגול, כמי שמשלבת בין הטקס לבין הברכה, לצד היותה כלואה בתוך מעגל "מתוק" של טקסי-תפקידי הנשים. יצירתה של מולגן מבקשת לפענח סיפור או טקס ולתת שם ומשמעות להתרחשות.

יעל הורן דנינו חוקרת את עולמה, כמו ביומן אישי, כשהיא מתעדת במצלמתה את עצמה ואת הסובבים אותה. עבודותיה עוסקות בשאלות אודות דת, ביטויה בחברה הדתית-לאומית ושאלות סביב זהותה ומקומה של האישה היום בחברה בכלל ובציבור הדתי בפרט. ביצירה "קיר" מקיימת האמנית את טקס ההבדלה - טקס שנחשב גברי. החברה דוחקת באמנית שנמצאת באמצע שנות העשרים לחייה להתחתן והיא, עטופה בטלית, ממשיכה לצעוד לתוך הקיר, לתוך מחסום הרווקות.

הפרטי והציבורי נפגשים ביצירה "נשים" של האמנית יעל סרלין. בעבודת וידיאו שהוצגה במוזיאון ליוצאי צפון אפריקה, סרלין בעזרת סבתה, אליס אלקובי, משחזרת את תולדות משפחתה מהרי האטלס בצפון אפריקה. התיעוד המחודש חושף את מקומה של האישה במורשת הצפון אפריקאית. התצלומים וקטעי וידאו מהארכיון המשפחתי ומארכיונים ציבוריים מנכיחים את הזיכרון והיעדרו, את נוכחותו והשכחתו.

עבודתה של מרים נגר "מקוששת" היא חלק ממיצג המורכב משלושה מסכי וידיאו. היצירה עוסקת בניסיון להיאחז ולהתחבר אל המסורת שמייצגת סבתה. דמות הסבתא החזקה, הדעתנית והעצמאית מגולמת בזיכרון ילדות. בזיכרון, לאורכם של רחובות השכונה, נשים מבוגרות סוחבות על כתפיהן ערימות גזעים - המאמץ הפיזי, העול הכבד על זרועותיהן - כמו הלבאייה הצדה טרף עבור גוריה. פעולת הליקוט והקישוש מנציחה את חוסנן הפיזי והרגשי של נשים אלו, לצד עולמן ותרבותן ההולכת ודועכת.

בציוריה מתחקה רבקה בכר אחרי חורבותיו של בית הכנסת "מראות הסולם" של הרב אשלג, ברחוב רוקח 18 בנוה צדק. בית הכנסת, שנוסד בשנת 1890 ונחנך ב-1910 לעדת האשכנזים, עבר גלגולים רבים (בשלב מסוים חלקו אותו מתפללים אשכנזים ומזרחים), עד שנזנח כליל ב-1981. ציורי בית הכנסת מסמלים את ניסיונה של בכר להילחם בכוחות הקפיטליזם שמכרסמים אל תוך שכונתה האהובה, בתהליכי הג'נטריפיקציה שמעלימים חיים ותרבויות. ציוריה מהווים עדות לבית הכנסת שהיום נותרו ממנו רק קירות וחול.

הקולאז' "נונה סלחה לערבית" הוא מחווה של האמנית לנונה סלחה, דודתה. בגיל ארבע הופרדה בכר ממשפחתה. דודתה, אחות אמה, הגיעה למוסד בית הילד בפרדס חנה, כשהייתה בת שמונה והופתעה לגלות שהילדה לא זוכרת את שפתה ותרבותה. "היא לימדה אותי ערבית ועל גדולי הזמר הערבי. מהרדיו הקטן שלה לא שמעתי עברית. לאט לאט הכל נטמע בי על דרך החיקוי. מוסיקה, אוכל ותרבות

שלמה". הציור משקף את בכר בישראליות הדתית-האשכנזית שלה, ובחצי האפריקאי, הערבי-המצרי שלה.

עבודותיה של שגית זלוף מתקשרות למסורת, לזיכרונות מבית אימא ואבא, כשאימא משלבת בין הטקסים המסורתיים לטקסים אישיים שהיוו עבודה - אם בטיפול באוכל ואם בכל הקשור בעין הרע ובלכלוך (שניהם הלכו יחד) - עוגן ושליטה. מולה נמצאת האמנית בחוויות שונות של ניכור, אם ביצירתה "חלמונים" המציגה מוטציה כדורית של חלמוני עוף מרחפים, מרהיבה בזוהרה, אך מרתיעה בחומריותה. ואם ב"מרפק", כשגוף קטן ממדים צץ מתוך צבעוניות חמימה וביתית אל תוך חלל מנוכר.

שדה החיטה והטלית מתחברים יחד, ביצירת הווידיאו של שולי נחשון Reflections (השתקפויות). היצירה מבקשת לבחון שאלות של אמונה, את מקומן של נשים בה ואת התנועה שלהן במרחב הציבורי. טלית בר המצווה, שקיבלה בירושה מסבה, משמשת את האמנית כאמת מידה, ככלי סימון, ליצירת שדה חיטה אורבאני ובאמצעותה מתריעה על הצורך במעורבותן של נשים בחקלאות עירונית, בעקבות הידלדלות מאגרי החיטה.

היצירה "אביגיל" של שולה קשת היא חלק מפרויקט התערוכות והמפגשים "מסכת נשים ב" (2016) ו"מסכת נשים א" (2011), שהם חלק ממודוס העבודה השיתופי שקשת מובילה באמנותה בעשורים האחרונים. התערוכות מבקשות להצטרף לפרשנות פמיניסטית, ההולכת ומתרחבת, של המקורות היהודיים בנוגע למעמד נשים מהתנ"ך, שעניינה קריאות מחודשות ואלטרנטיביות לקאנון הדתי. התערוכות לוו בסדרת מפגשים שהעלו סוגיות חשובות אודות החברה, התרבות והדת היהודית בעת העכשווית. "מסכת נשים א" התמקדה בדמויותיהן של תמר, רות, חוה, הגר, בנות צלופחד, פילגש בגבעה וגם בטקס המסורתי של הייבום והחליצה. בכל עבודה בסדרה זו שילבה קשת, לצד דימויים ויזואליים, גם טקסטים מהמקורות ומפרשנויות של קבוצת הנשים שהתכנסה טרם יצירת הציורים. התערוכה "מסכת נשים ב" התמקדה בדמויותיהן של נשים נביאות במקורות היהודיים. שבע נביאות - אביגיל, מרים, אסתר, חולדה, חנה, דבורה ושרה, מייצגות נשים אשר הטביעו את חותמן בתולדות העם היהודי. העבודות משלבות גם הן דימויים ויזואליים, טקסטים מהמקורות היהודיים ושירת משוררות מזרחיות שרובן כתבו שיר במיוחד לפרויקט זה.

"בתפילת הנעילה החותמת את יום הכיפורים, רגע לפני ששערי שמים נסגרים, הפכתי בחרדת קודש כל הפניה ופנייה אל אלוהים מלשון זכר ללשון נקבה. והלשונאית ניקדה. וסופרת הסת"ם כתבה על קלף על פי כל החוקים והכללים." כך כותבת לימור עצמון. בעבודת הווידיאו "לך אלי תשוקתי" היא בוחנת את השפה כמייצרת תודעה - שינוי הפנייה אל האל בלשון נקבה יוצר נרטיב המאפשר לנשים קשר אחר לאלוהות.

מורן אסרף ביצירותיה, משתמשת בגוף ככלי באמצעותו עוסקת בחיפוש זהותה כאישה מהפריפריה. הגוף שמוצג אם בצילום, וידיאו, פרפורמנס או פיסול הוא גוף נוכח, המישיר מבט נשי, פמיניסטי, ביקורתי והומוריסטי. בתערוכת היחיד "עונג שבת". אסרף עוסקת בתוך שבין העונג השבועי, המחזורי, הקדוש של יום השבת לבין מציאות

של כיסוי והסתרה. היא בוחנת את הפערים בין מה שנתפס כאחדות לבין ניסיון לאסוף את השברים. אסרף מבקשת להסיר את מראית העין, לשבור את המסורת, לחתור תחת עוד מרחב של דיכוי נשים המתקיים במסווה של קדושה. על ידי הבאת הקול הנשי לקדמת הבמה היא משתיקה את הקול המצווה, הגברי.

בסדרת הצילומים מורן כהן מייצרת היפוך היסטורי מגדרי. תהליך היצירה מתחיל עם איסוף צילומי עבר של יהודי צפון אפריקה, פירוק הדימוי ופירוק תפקידיהן של הדמויות בתוכו. הבניה מחדש מדגישה שינוי מיקום ותפקיד של הנשים (שלעתים נעדרות מלכתחילה) בתוך היצירה - נערה עולה לתורה בגיל מצוות, אישה תוקעת בשופר ביום חג או אם המשפחה המברכת על החלות בערב שישי. האמנית משתפת את הצופה בפעולת ההתערבות, בניסיון ל"תיקון" היסטורי כשמטרתה היא להשפיע על ההווה והעתיד.

זמירה פורן ציון ביצירתה "ברכת הכהנים" הופכת את הטקסט הזכרי לנקבי ובכך מייצרת בו קריאה מחדשת - בהקשר התוכני שלו ובמקצב האחר שנוצר בעקבות ההטיה המחודשת. כמו שבירכה אותה אמה, כך גם היא מברכת את בנוטיה. עבודה אינטימית, חשופה כמו דף מתוך יומן, האותיות הצפופות כמו מלמול הלב המברך, תנועת הרישום הספירלית כמו מחקה את תנועת התודעה.

מְדַרְשָׁה מצטרף לסדרת הספרים והקטלוגים שיוצאים לאור בהוצאת "אחותי" ו"קואליציית לבי במזרח". הסדרה מבקשת לשקף נקודת מבט פמיניסטית-מזרחית הדוגלת ביצירת נראות למגוון קהילות, זהויות ותרבויות.

ברצוננו להודות לכל מי שלקחו חלק ביצירת הקטלוג. תודה לד"ר טל דקל ולכרמן אלמקייס-עמוס חברות המערכת, לציפי מזרחי, לדפנה חורב, יפה בניה וזהורית אסולין על המאמרים, למשוררות ולאמניות שיצירותיהן מופיעות בספר, לגבריאל סוד על תרגום המבוא לאנגלית, למיכאל אנגל על העריכה הלשונית, לשרה שריג על מומחיותה ולדותן מורנו על העיצוב.

תודה מיוחדת ל"סטודיו משלך" על השותפות ביצירת הספר.